

QAFQAZ ALBANİYASININ “XAÇ-DAŞ”LARI

Xaç-daş abidələri Qafqaz Albaniyasında yerli xaçpərəst albanlar tərəfindən yaradılmış memorial-xatirə və qəbirüstü abidələrdir. Belə abidələr bir çox hallarda tanrıya olan şəxsi məhəbbətin ifadəsi, ona mənəvi borcun “qaytarılması” təzahürü kimi ayrı-ayrı şəxslər, ailə, nəsil və icmalar tərəfindən ucaldılmışlar.

Daşdan yonularaq, şaquli vəziyyətdə yerə basdırılan və ya divara hörülən xaç təsvirli (bəzən xaç formalı) stelalar albanlar tərəfindən “Xaç-daş” adlandırılmışlar [1, s. 239-251]. Alban xaç-daşlarında xristianların əsas dini rəmzi olan - xaçla bərabər, ayın, günəşin, ulduzların və damğa xarakterli işarələrin təsvirlərinə də rast gəlinir. Bu Alban pravoslav xristianlığının ən erkən zamanlardan qalmış rudimentləri sayılır.

XIX ə. ortasından tarixi Albaniya ərazilərinə İrandan köçürülən Erməni etnosu bu qədim alban ənənəsini mənimsəyərək, xaç-daşları erməni tərzində - “xaçkar” adlandırmışlar.

Qədim Alban xaç-daşların erkən prototiplərini ibtidai dövrün meqalit abidələrindən olan menhir tipli daşlarında mümkündür. Meqalit (iri daş) tipli menhirlər (son orta əsrlərdə yerli əhali arasında “çoban daşı” adı ilə tanınmışlar). Menhirlər – şaquli vəziyyətdə yerə basdırılaraq, ibadət keçirilən yeri nişanlamaqla bərabər, təbiət (torpaq, su, od, dağ, çay) ruhlarının şərəfinə, onları razı salaraq, rəğbətini qazanmaq məqsədi ilə e.ə. I minillikdə yerli qəbilələr tərəfindən ucaldılmışlar [6, s. 40-48]. Tarixi Azərbaycan ərazilərində ilk dövrlərin yaranması ilə ibtidai menhirlər öz əvvəlki dini-mərasim qurğusu funksiyasını itirərək, bəzi hallarda sərhəd daşları kimi də istifadə olunmuşlar.

Erkən Orta əsrlərdə, xüsusilə, xaçpərəstliyin yayıldığı Qafqaz Albaniyasında belə daş abidələrin dini və mərasim funksiyası yeni dinə uyğun şəkildə və xristianlıq simvolu olan - xaç formasını almaqla, dirçəlir. Xristianlığın yayılması ilə xaç-daşlar memorial-xatirə abidələri kimi icmanın həyatında mühüm dini və tarixi hadisələri əbədləşdirmək məqsədi ilə ucaldılmağa başlayır.

Belə mühüm hadisələr sırasında yeni tikilmiş kilsənin “müqəddəsləşdirilməsi” (səkrallaşdırılması) ayini, varlı ailə üzvünün xaçaçuran edilməsi ayini, nüfuzlu möminin vəfatı və dəfni hadisəsi, şəxs və ya icma tərəfindən ilahi möcüzənin şahidi olması hadisəsi, tanrıdan dilək, arzu və istəyin çin olunması hadisəsi və s. göstərmək olar. Fərdin, ailənin, qəbilənin və ya icmanın tanrıya olan “mənəvi borcu”nu, tanrıya məhəbbətini və şükranlıq hissini ifadə edən xaç-daşların hazırlanması bir növ - “qurbanvermə” mahiyyətli əməl, onun maddi ifadəsi və təzahürü kimi icmada bərqərar olur. Xaç-daşın ucaldılması “vəh” şəklində tanrıdan alınmış ilahi sevginin, ruzi və bərəkətin müqabilində fərd və ya icma tərəfindən tanrıya qaytarılan mənəvi borc kimi qavranılırdı.

Xaç-daşın təsviri: Monumental, stela-vari xaç təsvirli və ya xaç şəklində yonularaq, hündürlüyü 1,5 m.-dək çatan daş abidə. Əksər halda paralelepiped şəklində yonulmuş xaç-daşlar qəbir abidəsində ucaldılan zaman, üfüqi şəkildə yerə basdırılmış dördkünc daş plitənin üstünə (sinə daşına bənzər), oyulmuş dəlikdə şaquli vəziyyətdə bərkidilirdi.

Xaç-daşın yalnız üz tərəfi aktiv (təsvirli) olub. Arxa tərəf (passiv) hamar yonulmuş boş səthdən ibarət olmuşdur. Xaç-daşın təsviri, ornamental və epigrafiq motivləri yüksək relyef şəklində səth üzərində daş-oyma üsulu ilə yaradılırdı. Yüksək relyefli qabartmalar yerlik (fon) səthindən 0,5 sm.-dən - 2 sm.-dək hündür olurdu. Əksər Xaç-daşların təsvirli üzü “iki mərtəbəli” (pilləli) profil şəklindədir. Ən mürəkkəb və zəngin xaç-daşlar 3 və 4 mərtəbəli (pilləli) relyef kompozisiyalardan ibarətdirlər.

Xaç-daşın simvolik mahiyyətini və bədii kompozisiyasının mərkəzi elementini Alban dini kanonunu əks edən relyefli xaç təsviri təşkil edir. Xaç dekorativ haşiyə ilə dörd tərəfdən əhatələnərək kompozisiyasının dayanaqlı strukturunu təşkil edir. Əksər halda xaç tağ-vari (mehrabi) mərkəzi sahənin daxilində, dekorativ oymalarla bəzədilmiş şəkildə nəzərə çarpır. Bəzi xaç-daşların kompozisiyalarında dekorativlik naminə xaç motivi bir neçə dəfə təkrar olunur, belə olan halda mərkəzi xaç - əsas rolu oynayır və digərlərdən ölçüləri və zənginliyi ilə fərqlənir.

Xaç təsviri ilə bərabər, bir çox klassik xaç-daşların rəmzlər ikonoqrafiyasında və dekorativ kompozisiyasında günəş motivinin dekorativ ifadəsinə, tunc güzgü təsvirinə, “çərxi-fələk” simvoluna rast gəlmək mümkündür.

Ornamental motivlərlə bərabər xaç daş kompozisiyalarında süjetli motivlərə, insan, heyvan və quş təsvirlərinə də rast gəlinir. Belə təsvirlər adətən xaç-daşın alt hissəsində, xaç motivinin dekorativ haşiyəsindən xaricdə təsvir olunur.

Xaç-daşın təsnifatı: Xaç-daşlar öz quruluşuna görə əsasən dördkünc stelavari şəkildə olurlar. Lakin, bununla belə, az sayda tağ-vari formaya malik xaç-daşlara da rast gəlinir. Xaç-daşların dekorativ tərtibatına gəldikdə burada sırf ornamental dekorla bərabər, süjetli, fiqurativ təsvirlərə də rast gəlinir. Ornamental kompozisiyalı xaç-daşlarda nəbatı və həndəsi motivlərdən ibarət dekor çoxluq təşkil edir. Fiqurativ təsvirlər daha çox qəbirüstü abidə funksiyasını daşıyan xaç-daşlarda təsadüf edir. Belə xaç-daşlar bəzi hallarda epiqrafik yazılarla müşayiət olunurlar. Xaç-daşların dekorativ tərtibat üslubları və kanonları yerli və regional ənənələri əks edirlər.

Xaç-daşların yaranma tarixi və coğrafiyası: Xaç-daşların yaranması və geniş yayılması Qafqaz Albaniyasında xristian dininin yayılması dövrünə təsadüf edir. Erkən orta əsrlərə aid arxaik xaç-daşlar bu günə kimi gəlib çatmayıblar. Aşkarlanan xaç-daşların ən erkənləri 10»13 əsrlərə aid edirlər. 16–18 əsrlərdə xaç-daş sənəti klassik inkişaf dövrünü keçirir. Xaç-daşların son çiçəklənmə dövrü 19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Xaç-daşların coğrafiyasına gəldikdə isə, onlar əsasən tarixi Qafqaz Albaniyasında xaçpərəstliyin yayıldığı ərazilərdə yayılmışlar. Alban dövlətçiliyi və Avtokefal Alban Kilsəsi ləğv olduqdan sonra belə xaç-daşlar ucaltmaq ənənəsi 20-ci əsrin əvvəlinədək davam etmişdir.

Xaç-daşların ən çox yayıldığı ərazilər aşağıdakılardır: Ağdərə, Tərtər, Kəlbəcər, Ağdam, Xocavənd, Qəbələ, Qax, Gədəbəy, Şəki, Balakən, Zaqatala, Xankəndi, Şuşa, Daşkəsən, Qazax, Ağstafa və başqaları.

Xaç-daş ucaltma ənənəsi etno-mədəni və siyasi mühitdə: Qədim Alban xaç-daşlarını yaradan xaçpərəstlər diofizit (yunan: **dio**-iki, **fizis**-təbiət) məzhəbli olmuşlar. Bu xaç daşları vaxtaşırı “mənimsəyən” və gizli şəkildə Ermənistanı aparan ermənilər isə – miafizit (yunan: **mia**-vahid, **fizis**-təbiət) xristoloji konsepsiyanın tərəfdarları idilər. Bu səbəbdən Alban və Erməni xaç-daşlarında fərqli bədii-simvolik kanon formalaşır. Alban xaç-daşlarında səma cisimləri (günəş, ay, ulduz) və təbiət ünsürlərinə olan əski inam simvolları saxlanılır. Daha qədim və autentik alban xaç-daşlarının bədii-simvolik strukturu, onları “mənimsəyən” erməni-qriqorian kanonunda fərqli xüsusiyyət əldə edərək – qriqorian xaçkarlarına çevrilmişlər [2,s.17].

Qarabağ Xanlığının XIX ə. əvvəlində Rusiyaya birləşməsi ilə Alban Apostol Kilsəsi ləğv olunaraq, erməni Qriqorian Kilsəsinə tabe olunur. Erməni Kilsəsinin məqsədyönlü, ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində pravoslav məzhəbli xaçpərəst albanlar – qriqorianlaşır, erməni dilini və yazısını qəbul edirlər.

Tarixi Qafqaz Albaniyasının islamlaşmış Qarabağ sakinləri qədim Alban xaç-daşlarını yad dini-mədəni fenomen sayaraq, onları “özgələşdirir”. Bundan istifadə edən ermənilər alban xaç-daşlarını sırf erməni etnosu və mədəniyyətinin təzahürü kimi dünyaya tanıdır [3, s. 67]. Bununla da, alban xaç-daşları digər millətlərin təsəvvürlərində – erməni “xaçkar”larına çevrilirlər.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, xaç-daş, xaçkar, stella, diofizit.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986.
2. İbrahimov T.İ. Erməni təcavüzü və Qarabağda bədii sərvətlərimizin aqibəti. Toplu. Bakı, 2002
3. İbrahimov T. İ. Azərbaycan mədəniyyətinin Alban irsində türk etnik amili // “Çıraq”, jurnal, 2002, №1.
4. Ибрагимов Т.И. Каменные изваяния древних тюрков // «Great silk road» jurnalı, 2011.
5. Ибрагимов Т.И. Языческая пластика древних албан. Материалы I Международной конференции «Проблемы информационной культуры», Б., 2004.
6. İbrahimov T.İ. Azərbaycanın qədim heykəltəraşlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2013.

Telman Ibragimov (Azerbaijan)

“Khachdashi” of Caucasian Albania

The paper is devoted to the phenomenon of the erection of stone crosses “Khachdashi” (Cross-stone) in the early medieval Caucasian Albania. The tradition of erecting monumental stone crosses goes back to the primitive tradition of the installation of megalithic menhirs.

With the adoption of Christianity in Caucasian Albania, the tradition of raising menhirs takes a new form. Menhir is replaced by a cross-shaped stone. Stella-shaped “khachdashi” were also erected, in which the main Christian symbol, the cross, was depicted in a high relief technique.

The Armenians resettled to the historical territories of Caucasian Albania in the mid-19th century adopted the tradition of erecting crosses, and the monument itself was called “Khachkar” in Armenian style.

Key words: Caucasian Albania, Khachdash, khachkar, stella, diophysites.

Тельман Ибрагимов (Азербайджан)

«Хачдаши» Кавказской Албании

Статья посвящена феномену воздвижения каменных крестов «Хачдаш» (Крест-камень) в раннесредневековой Кавказской Албании. Традиция воздвижения монументальных каменных крестов восходит к первобытной традиции установки мегалитических менгиров.

С принятием христианства в Кавказской Албании, традиция воздвижения менгиров принимает новую форму. Менгир заменяется крестообразным камнем. Также возводились стеллообразные «хачдаши», в которых главный христианский символ – крест изображался в технике высокого рельефа.

Переселенные в исторические территории Кавказской Албании в середине 19-го века армяне – переняли традицию воздвижения крестов а сам памятник называли на армянский лад – «хачкар».

Ключевые слова: Кавказская Албания, хачдаш, хачкар, стелла, диофизиты.